

Ígéretemhez híven essék most még néhány szó egy kivételről, Pápai Páriz Ferencről, aki életidejének egy részét már a 18. század elején élte meg. Ő – jeles orvosdoktor is lévén – teológiai és nagyenyedi professzori munkásságát megelőzően, svájci medikusként, úgyszólván önfenntartó tudott lenni, választott hivatásához kapcsolódó különmunkák révén. 1716-ban bekövetkezett halála előtt öt évvel azonban mégis kénytelen volt megalázkodni, s jóformán pályakezdőhöz illő könyörgő levelet írni Teleki Sándorhoz, az erdélyi református egyház főkurátorához, hogy elmaradt kollégiumi fizetését adassa ki:

1711. május 20. Méltóságos Úr, Bizodalmas Nagy Jó Uram, Kegyelmes Fautorom! ...Örömesben, Uram, köszönő, mintsem kérő levelet írnék Kegyelmednek, mivel tudom, hogy még az atyjafia előtt is utálatos a szegény... Régen reménykedem, Uram, hogy amely házban lakom, lehessen lakható, mivel bizony semmi meg nem marad benne, mikor idő vagyon... Már ebben az esztendőben is, szintén félesztendőm telik, tavalý is 100 forint restanciám vagyon... A számamra való Dictionarium exemplari már két esztendeje Kassán hevernek, semmiképpen bé nem tudom hozatni, költségem nem lévén...²²

Amiért ezt az elméleti bevezetéssel megfejelt, személyes kommentárokkal is kiegészített kis példatárát összeállítottam, az azért történt, mert a magyar naplólírás történetét elemző S. Sárdi Margittal együtt azt vallom, hogy: „...a 20. század második felében (de a 21. században is!) joggal keresték (keresik!) az emlékirás közlésben (s a levelezéskiadásokban is!) az egyes ember egyedi sorsának lenyomatát, saját történelem élményük (s az emberi természettel kapcsolatos élményeik!) igazolását.”²³

22 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 498–499.

23 S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 8.

HEROIKUS ÉNFORMÁLÁS ÉS ASZKETIKUS ÉLETESZMÉNY APÁCZAI CSERE JÁNOS MŰVEIBEN*

1.

Jelen dolgozat az értelmiségi karriertörténetek konferencia tematikájához valamilyen talán lazábban kapcsolódik, minthogy elsődlegesen nem egy karriertörténet feltárását tekinti céljának, hanem sokkal inkább egy karriertörténet értelmezésének alakulásával, kulturális jelentőségével foglalkozik. Apáczai Csere János életútja természetesen mint karriertörténet is érdeklődésre tarthat számot. Az irodalom- és tudománytörténet nagy erőfeszítéseket tett a tudós életútjának rekonstruálására, mely életút többek között azért is érdekes, mert Apáczai azon kevés kora újkori magyar tudós közé tartozik, akik előtt talán a külföldi karrier lehetősége is nyitva állt. Erre utal házassága is, mely önmagában is figyelemre méltó, hiszen Apáczain kívül csupán egyetlen 17. századi magyar tudós, Szenci Molnár Albertnek sikerült külföldön megházasodnia, de neki is csak több sikertelen kísérlet után sikerült elnyernie egy nem éppen fiatal özvegy kezét.¹

Itt most azonban Apáczai alakját mint a kulturális emlékezet részét szeretném szemügyre venni, s olyan kérdéseket szeretnék feltenni, mint hogy az életpálya és az életmű mely vonásai alapján válhatott éppen Apáczai az utókor által nagyra becsült hőssé, s hogy az általa az utókor szemében megtestesített hőstípus milyen történeti specifikumokkal rendelkezik, hogyan viszonyul más korabeli hőstípusokhoz. Történeti perspektívában szemlélődve ugyanis egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy tudósok, értelmiségiek is válhatnak hőssé, vagy legalábbis heroikus attribútumokkal jellemezve válhatnak a kulturális emlékezet részévé.

* A szerző a tanulmány írása idején a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásában részesült; a tanulmány az OTKA K 120375 projekt keretében készült.

1 Apáczai házasságáról és hollandiai karrierlehetőségéről lásd BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958, 139–143. Szenci Molnár házassági kísérleteinek leírása: SZENCI MOLNÁR Albert, *Napló*, kiad. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003, 82. Szenci, illetve Apáczai házasságáról lásd SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert leánykérései = Ámor, álom, mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 83–92; KOVÁCS Sándor Iván, *Protestáns szerelmesek. Apáczai Csere János és Bethlen Miklós, mellékalakokkal = Ámor, álom, mámor, i. m.*, 93–104.

2.

Apáczai Csere János művei a tudomány-, a pedagógia- és az irodalomtörténetnek egyaránt részévé váltak. Jelentősége azonban nem korlátozódik a tudománytörténetre, hiszen – a kora újkori magyar tudósok közül egyetlenként – a kulturális emlékezetnek is részévé vált. Apáczait a tudománytörténet már a 19. század végén az első modern magyar gondolkodóként kanonizálta. Ilyen értelemben méltatja Erdélyi János, a magyar filozófiatörténet-írás egyik első képviselője.² Dolgozatában azt emeli ki, hogy a 17. század közepén a magyar filozófiai élet Apáczai tevékenységének, mindenekelőtt Descartes filozófiája iránti érdeklődésének köszönhetően összhangban volt a nyugat-európai fejleményekkel. Amikor Apáczait a magyar bölcsélet mérföldköveként méltatja, Erdélyi valószínűleg Hegel filozófiatörténeti periodizálását veszi mintául. Hegel ugyanis a filozófia történetéről szóló előadásaiban Descartes-ot olyan hősnek nevezi, aki újratemtette a filozófia alapjait, s így új korszak kezdetét jelzi.³ Erdélyi a magyar gondolkodót párhuzamba állítja Descartes-tal, és ahhoz hasonlóan a modern filozófia megalapozójaként mutatja be. Apáczai hősként való méltatása azonban nemcsak a tudománytörténetben honosodott meg, hanem általában is gyakran visszatérő gondolatalakzat a méltatók körében. „Milyen tiszta ember, milyen heroikus jellem” – fogalmaz egy 20. századi csodálója.⁴ Mint e jellemző megfogalmazás mutatja, Apáczainak nemcsak tudományos és pedagógiai erőfeszítései tekinthetők heroikusnak, de maga az ember, jelleme, küzdelmei is.

Apáczai hőssé válásában, hősként való értékelésében a tudományos teljesítmény mellett része lehetett annak is, hogy saját írásaiban önnön alakját heroikus vonásokkal rajzolja meg. A szakirodalom eddig nem méltatta figyelemre, hogy a magyar gondolkodó tudományos műveiben igen sok személyes elem, az eszményi tudósról és a tanulóról alkotott elképzeléseire vagy saját sorsára vonatkozó reflexió található. A következő elemzés éppen e személyes elemekre fókuszál, s arra próbál fényt deríteni, hogy a művekben hogyan valósul meg a

² ERDÉLYI JÁNOS, *A bölcsészet Magyarországon* = E. J., *Bölcsészeti dolgozatai*, I., kiad. Alexander BERNÁT, BÁNÓCZI József, Bp., Franklin, 1885, 115. Apáczai tudománytörténeti értékeléséről általában lásd MESTER Béla, *A magyar kartezianizmus történetírásai hagyományaink tükrében*, Kellék 32 (2007), 95–109.

³ „Er ist so ein Heros, der die Sache wieder einmal ganz von vorne angefangen und den Boden der Philosophie erst von neuem konstituiert hat.” Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, III. = G. W. F. H., *Werke*, 20., kiad. Eva MOLDENHAUER, Karl Markus MICHEL, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986, 123.

⁴ ILLÉS Endre, *A példa = Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok”*, kiad. Kovács Sándor Iván, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 138–141, itt: 140.

szerző énformálása, illetve hogy ez a heroizmus milyen változatát rejti magában. Apáczai heroizmusának megítéléséhez természetesen szükséges az eszmetörténeti és tudománytörténeti összefüggések figyelembe vétele is: ez a kontextualizálás teszi láthatóvá, milyen célokkal kapcsolódnak össze Apáczai heroikus fáradozásai, s hogy tevékenységének mely aspektusa mutatkozott aktualizálhatónak az utókor szemében.

3.

Számos személyes elemet találhatunk az enciklopédia előszavában, ahol a szerző az enciklopédia keletkezéséről és céljáról informálja az olvasót. Ezt az előszót Apáczai latinul írta, minden bizonnyal azért, hogy művéről a magyarul nem értő nemzetközi tudós közösség is fogalmat alkothasson. (Kérdéses, ez a törekvése sikeres volt-e: nem tudunk arról, hogy a műnek bármiféle visszhangja lett volna a magyar publikumon túl.) Az előljáró beszéd önéletrajzi elemei fényt vetnek a szerzőnek munkájához való szubjektív viszonyára, pontosabban arra, miként kívánja e viszonyt az olvasók előtt megjeleníteni. A szerző itt olyan tudósként prezentálja magát, aki újjító teljesítményének tudatában van, és aki műve megírására heroikus tettként tekint.

Az enciklopédia előszava szerint Apáczai a számára meghatározó első tudományos ösztönzéseket gyulafehérvári tanáraitól, Porcsalmi Andrásztól és Johann Henrik Bisterfeldtől kapta. Porcsalmi arra biztatta a fiatal diákot, hogy készítsen vázlatokat a különböző tudományterületekről, Bisterfeld pedig saját példájával támasztotta alá az enciklopédikus tudás szükségességét, amikor azt állította, hogy Alsted nagy enciklopédiáját már tizenhat évesen kívülről tudta. Bisterfeld példája nagy hatást gyakorolt Apáczaira, és követésre serkentette:

Engem mindenesetre a szorgalom dühe oly lázba hozott, hogy megragadtam Alstedius nagy Enciklopédiáját, és a hexilogiától kezdve egészen a zenéig minden tantételét leírtam, elég rövid idő alatt ugyan, de hatalmas testi-lelki fáradság árán.⁵

⁵ APÁCAI Csere János *Válogatott pedagógiai művei*, kiad. OROSZ, Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1956, 62. Az eredetileg latinul írt szövegeket Orosz Lajos fordításában idézem.

Minthogy egy több ezer oldalas, nagy formátumú könyvről van szó, ennek lemásolása elképzelhetetlennek tűnik: valószínűleg nem is erről van szó, hanem arról, hogy Apáczai kivonatolta a nagy enciklopédiát – ami persze szintén igen fáradságos munka. Még határozottabban emeli ki a szerző heroikus elszántságát a szöveg azon részlete, ahol Apáczai saját egykori lelkiállapotának érzékeltetésére Julius Caesar példáját idézi fel. A Suetoniusnál fellelhető történet szerint a fiatal Julius Caesar a gadesi Herkules-templomban Nagy Sándor szobrát szemlélve és önmagát a nagy hadvezérrel összevetve szégyenkezett, s elhatározta, hogy ő maga is nagy tetteket fog végrehajtani.⁶ Azt persze nem tudhatjuk, vajon valós élettrajzi élményről van szó, vagy pusztán utólagos önstilizációról: e sorok mindenképpen alkalmasak arra, hogy a szerzőt mint hőst, munkáját pedig mint nagy tettet jelenítsék meg.

A nagy feladat megtalálását az előszó önélettrajzi jellegű részei igen patetikus hangnemben írják le. E sorok az elmaradottság toposzát mozgósítva a tudományok és az iskolarendszer erdélyi helyzetét nyomorúságosként jellemzik, sőt egy hasonlatot alkalmazva a lángoló házak, a tűz martalékává váló otthonok látványának felidézése által olyan rendkívüli állapotot vizionálnak, amely nem tűr késlekedést a cselekvésben. Az igen hatásos retorika szerint a haza maga kéri a szerző segítségét, mely nem tagadható meg, sőt olyan heroikus küzdelmet tesz szükségessé, amelynek során az alvással és az éhséggel sem lehet törődni.⁷

Az elmaradottság toposza központi elem Apáczai gyulafehérvári és kolozsvári beköszöntő beszédeiben (*De studio sapientiae, De summa scholarum necessitate*) is. *A bölcsesség tanulásáról* írt értekezésben, miként az enciklopédia előszavában az erdélyi viszonyokat barbárként, szegényletesként jellemzi, kiemelve, hogy az idegenek a mesterségekben járatlan magyarokat képzetlennek, tudatlannak, faragatlanoknak tartják, s ezért megvetik: „Nevetnek rajtunk, és igazuk van.”⁸ Az utazási irodalom kutatói arra mutatnak rá, hogy a 17. századi magyar utazók feljegyzéseiben nincs nyoma annak, hogy ilyen fajta kulturális különbséget ész-

6 „Valahogy úgy éreztem magam, mint Julius Caesar, aki midőn Gades szigetére érkezett, és Héraklész templomában meglátta Nagy Sándor képét, feljajdult, és nagyon szégyenkezett gyámoltalanságán, amiért abban az életkorban, mikor amaz már a földkerekséget leigázta, ő még semmiféle emlékezetes dolgot nem vitt véghez. Éppen ezért tüstént isteni küldetésért esedezett, hogy alkalmat találjon igazán nagy dolgok véghezvitelére.” APÁCZAI, *i. m.*, 62. Apáczai Suetonius-ismeretéről és a történet elterjedtségéről lásd BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958, 177 (31. lábjegyzet).

7 APÁCZAI, *i. m.*, 65.

8 *Uo.*, 112.

leltek volna, vagy legalábbis hogy ezt fontosnak ítélték volna.⁹ A különbség oka az lehet, hogy az elmaradottság hangoztatása Apáczainál olyan retorikai eszköz, amelynek célja, hogy a program, a reformok szükségszerűségéről meggyőzze a közönséget, az olvasókat. Hasonló érvelés található Comenius *Genitis felicitatis* című művében,¹⁰ de a hazai – a német viszonyoknak a németalföldihez képesti – elmaradottságára, barbárságára való hivatkozás korabeli német szerzőknél is megtalálható (miként az anyanyelv tudományra való alkalmatlanságának hangoztatása is).¹¹ A kritika hevesége szempontjából persze az sem mellékes, hogy az iskolareform Apáczai számára egzisztenciális kérdés is volt: maga is tanár volt, s a mostoha viszonyok miatt saját helyzetével elégedetlen. Egyrészt, mert a külföldi professzorokhoz képest gyalázatosan kevés fizetést kapott, másrészt, mert a tanárok a klérus és a nemesség tagjaival szemben csekély megbecsülésnek örvendtek.¹² A megcélzott reformok a társadalomnak a tudomány hasznosságáról való meggyőzésén túl az anyagi eszközök jobb elosztását is célozták. A meggyőzés érdekében Apáczai stílusa olykor egészen patetikusá válik (talán csak Zrínyi *Áfiumához* hasonlítható e tekintetben): az olvasó megszólításai, a gyakori felkiáltások egyaránt az érzelmi hatáskeltés szándékát jelzik.¹³ A barbársággal folytatott küzdelmét Apáczai magányos harcként láttatja, de önmagában a beszédek elmondása, illetve publikálása is jelzi, hogy kortársai, az iskola diákja között voltak, akik osztották értékrendjét, magukévá tették elképzeléseit.

Ismertek azok az ösztönzések – az erdélyi enciklopédisták, Bisterfeld és Alsted tevékenysége, a puritán törekvések –, amelyek Apáczait a magyar nyelvű enciklopédia elkészítésére ösztönözték.¹⁴ Tudományos elképzelései szempontjából

9 Lásd KÁRMÁN Gábor, *Identitások és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten*, Korall 2006, 72–98, itt: 91; Graeme MURDOCK, *They are laughing at us: Hungarian travellers and early modern European Identity = Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, ed. Wendy BRACEWELL, Alex DRACE-FRANCIS, Bp., CEU Press, 2008, 121–146.

10 Johann AMOS COMENIUS, *Opera omnia*, XIII., kiad. Dana MARTINKOVÁ, Praha, Academia, 1974, 39–60.

11 Lásd erről: Wilhelm KÜHLMANN, *Pädagogische Konzeptionen = Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. I. Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe. 15. bis 17. Jahrhundert*, kiad. Notker HAMMERSTEIN, München, Beck, 1996, 153–196; illetve angolul: Wilhelm KÜHLMANN, *Education in Early Modern Germany = The Camden House History of German Literature. IV. Early Modern German Literature 1350–1700*, kiad. Max REINHARDT, Rochester, Camden House, 2007, 137–188.

12 APÁCZAI, *i. m.*, 185–187.

13 Az egyik legpatetikusabb rész: „Röstellkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szegyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgyúaknak, nehézfejűeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az ránk, ha az idegeneknek öröklék csak jóízű nevetésre adunk alkalmat?” APÁCZAI, *i. m.*, 112.

14 Alsted enciklopédiájáról lásd Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Topica universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Hamburg, Felix Meiner, 1983, 100–139; történetfilozófiai és teológiai elképzeléseivel való kapcsolatáról: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalypse und Philologie. Wissensgeschichten und*

nagyon fontosak továbbá a *De studio sapientiae* filozófiatörténeti megállapításai. A magyar gondolkodó itt Ramust és Descartes-ot nevezi meg az újabb filozófia legfontosabb képviselőiként, sőt a tudomány legnagyobb hőseiként beszél róluk. Úgy véli, Ramus „pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában”.¹⁵ Felháborodva idézi fel, hogy a francia filozófust antiarisztotelianizmusa miatt kezdetben elítélték. Szinte mártírnak tekinti, aki nagy érdemeket szerzett az emberiség szolgálatában, és mégis rossz hírbe keveredett. Ramus ilyenfajta megítélésébe talán személyes elemek is vegyültek, Apáczai talán saját sorsának párhuzamát is látta a francia gondolkodóiban – jóllehet e sorokat még Basiriusszal és a fejedelemmel való konfliktusa és Kolozsvárra való áthelyezése előtt írta.¹⁶

Apáczai szerint Descartes Ramus törekvéseit folytatta, és amikor a filozófiát a matematika mintájára kívánta felépíteni és így biztos alapra helyezni, megtalálta a legjobb módszert. Descartes-ot ezért mint „az egész filozófia újjáteremtőjét”, „századunk páratlan ékességét és díszét” méltatja.¹⁷ Úgy véli, hogy a karteziánus elveket követve további, Descartes által ki nem fejtett igazságok tárhatók fel, és ezen a módon lehetséges eljutni a filozófia tökéletes ismeretéhez és a bölcsesség legmagasabb fokához: „Ez lesz az emberi bölcsesség igazán nagy és egyben legvég-ső korszaka.”¹⁸ Ez a kijelentés a tudományos haladás gondolatát implikálja, mely

Weltentwürfe der frühen Neuzeit, Göttingen, V&R Unipress, 2007, 141–166; illetve Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Philosophia perennis. Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*, Dordrecht, Springer, 2004, 436. Bisterfeldről lásd VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld – ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weissenburg 1630–1655 = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen*, kiad. Marta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorf, 2009, 201–214. A puritánus mozgalom hatásáról lásd OROSZ Lajos, *Apáczai Csere János élete pedagógiai munkássága = Apáczai Csere János Válogatott pedagógiai művei*, kiad. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1956, 5–58.

¹⁵ APÁCZAI, *i. m.*, 129.

¹⁶ Apáczai azt állítja, az enciklopédiával Ramus szellemét kívánta követni. A *Magyar Enciklopédia* alapvetően valóban ramista mű, melynek célja a teljes tudás szisztematikus feldolgozása. Tartalmi szempontból az enciklopédia eklektikus; a szerző nem rejti véka alá, hogy műve tulajdonképpen kompiláció, mivel elkészítése során a fellelhető legjobb szerzők műveiből merített, azok fordítását vagy összefoglalását adva. A ramista alapszerkezetű mű karteziánus elemeket is tartalmaz, sőt úgy tűnik, Apáczai nem látott ellentétet a ramista és a karteziánus módszer között. Mai perspektívából azonban nyilvánvaló, hogy a karteziánus módszer a barokk enciklopédizmussal való radikális szakítást jelentette: „Miután monopóliumhelyzetbe került a karteziánus eredetű módszer, amely a megismerés útját az egyik biztos felismeréstől a következőig vezető, formális érvelésen alapuló, egyirányú procedúráként fogta fel, a filozófia és a tanultság összekapcsolása, és így a topika mint filozófiai módszer feleslegessé vált.” SCHMIDT-BIGGEMANN, *Apokalypse und Philologie...i. m.*, 238; Christian MEIERHOFER, *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschrifttum der frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2010, 210.

¹⁷ APÁCZAI, *i. m.*, 130.

¹⁸ APÁCZAI, *i. m.*, 131. Orosz Lajos és Bán Imre különböző módon értelmezi a latin szöveget: Bán szerint az emberiség tizedik korszakáról van szó, Orosz viszont ezt az újabb magyar nyelvű kiadás lábjegyzetében elutasítja, mivel a decimus ilyen értelemben fordítása itt értelmetlen, a legékebb korszakról van szó. Az álláspontok közül Orosz é a meggyőzőbb.

elképzelést először – jóllehet csak a természettudományra vonatkoztatva – Bacon fogalmazott meg.¹⁹ A haladás gondolata megtalálható Descartes-nál is (*Értekezés a módszerről* című művében), de Apáczai a francia gondolkodótól eltérően nem állítja azt, hogy a tudományos haladás által az ember a természet urává válhatna.

A magyar gondolkodó egészen másban látja a tudomány hasznát. Szerinte a legjobb módszerből fakadó felismerések önmagukban a boldogság forrását képezik. Ezen túlmenően azt is hangoztatja, hogy a tudományok hozzájárulnak a Biblia helyes értelmezéséhez. Hasonló álláspontot képviselt Bisterfeld, aki az enciklopédia előszavában idézett kijelentése szerint úgy vélte, hogy az enciklopédikus tudás a Biblia értelmezésének előfeltétele. Apáczai felfogásában ez azonban csak az enciklopédia, illetve a bölcsesség egyik lehetséges funkciója. Az enciklopédiában foglalt tudományok végső soron a közjót szolgálják: az erkölctan megfékezi a bűnöket, az ökonómia igazgatja a családok életét, az orvostudomány megőrzi az egészséget, a matematika városokat, utcákat, templomokat palotákat és tornyokat emel, a filozófia pedig minden tudomány és mesterség gyökere.²⁰ Az enciklopédia és az iskolai reform tehát gyakorlati célokat hivatott szolgálni, a tudományos haladás gondolata ennek a célnak van alárendelve. Az énformálás szempontjából az állapítható meg e sorokból, hogy a szerző önmagát mint a haladás előmozdítóját jeleníti meg, önmagát a tudomány hőseinek sorába illeszti be.

¹⁹ Johan Hendrik Jacob van der POT, *Die Bewertung des technischen Fortschritts. Eine systematische Übersicht der Theorien*, I., Assen, Van Gorcum, 1985, 83–85.

²⁰ APÁCZAI, *i. m.*, 180. Ezzel a gyakorlatiassággal függ össze az is, hogy Apáczai az enciklopédiát magyar nyelven írta meg. Erdélyi János említett tanulmányában büszkén hangoztatta, hogy az anyanyelvű tudományosság terén Apáczai megelőzte Thomasiust, s így az egész német fejlődést is; Bán Imre ezt árnyalando mutatót rá arra, hogy már Clauberg is törekedett a német nyelv tudományos használatára. (BÁN, *i. m.*, 192.) Hozzátehetjük, hogy Wolfgang Ratichius már a 17. század elején átfogó oktatási reformot dolgozott ki, s a német mint oktatási nyelv bevezetését sürgette. (KÜHLMANN, *Pädagogische Konzeptionen*, *i. m.*, 177–178; illetve angolul: KÜHLMANN, *Education...i. m.*, 167–168.) Ratichius maga nem írt anyanyelvű tudományos műveket. S a tudományok anyanyelvűvé tételére vonatkozó törekvések dacára az akadémiai tudományosság nyelve német földön a 18. század közepéig a latin maradt, s az anyanyelv csak az akadémiai életen kívül jelent meg tudományok közvetítésben. (Wolf Peter KLEIN, *Die deutsche Sprache in der Gelehrsamkeit der frühen Neuzeit = Diskurse der Gelehrtenkultur in der frühen Neuzeit. Ein Handbuch*, hg. Herbert JAUMANN, Berlin–New York, de Gruyter, 2010, 465–516.) Az anyanyelvű tudásközvetítés Apáczai általi sürgetése párhuzamba állítható a német nyelvterületen megfogalmazódott hasonló állásfoglalásokkal; miként Comenius azon törekvésével is, hogy a tudományoknak ne latinul, de anyanyelven is hozzáférhetőek legyenek. (Vö. Thorsten ROELCKE, *Latein, Griechisch, Hebräisch*, Berlin–Boston, de Gruyter, 2014, 53–54.) Az enciklopédia anyanyelvűsége esetében azt is figyelembe kell venni, hogy gyakorlati céllal a triviális iskolákban való használatra készült (ezért is kis alakú, zsebben hordható könyvecské). Apáczainak nem volt célja, hogy az oktatást teljesen magyar nyelvűvé tegye: az anyanyelv használatát csak az alsóbb osztályokban tartotta kívánatosnak. Comeniushoz hasonlóan mind a latinul, mind az anyanyelvet hasznosnak tartotta a tudás átadásában, de Comeniustól eltérően a latin és az anyanyelv viszonyát hierarchikusan fogta fel.

4.

Az Apáczai különböző szövegeiben megfigyelhető heroikus eszmény és énformálás lényeges vonása, hogy a tudományos tevékenység rendre az aszketikus életmód szükségességének hangsúlyozásával kapcsolódik össze. Nemcsak arról van szó, hogy az enciklopédia megírása nagy erőfeszítéseket követelt a szerzőtől, de az előszó az olvasókat is arra figyelmezteti, hogy a tudás elsajátítása nehéz, lemondást követelő feladat: „Ne szeress semmi mást, csak a munkát”; „Erőnkön felül kell törekednünk!”; „Bár ha olvasás közben a folytonos munkában vagy gondolkodásban lelked olykor elbágyad és elfárad is, mégis fáradoznod kell, míg leheletnyi erő van testedben”; „Azon fáradozzunk tehát mindnyájan, hogy mások példáján felbuzdulva a legnagyobb nehézségek árán is magasabbra törjünk”.²¹ Hasonló tételek olvashatók *Az iskolák felettébb szükséges voltáról* című értekezésben, Apáczai kolozsvári beköszöntő beszédében is, ahol nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a tudomány művelése fizikai erőfeszítést, a kényelemről való teljes lemondást igényel:

Akik Minerva zászlaja alatt akarnak szolgálni, azoknak mindenekelőtt virrasztást és fáradalmakat kell vállalniuk [...]. Aludjanak inkább kövekből vagy deszkából készült derékaljon, mint tollakon vagy prémeken; szokjanak olyan ételekhez, amelyek legkevésbé ízlenek ínyüknek [...].²²

Azt is gondolhatnánk, mindez a puritánus mentalitás hatása. Apáczai azonban ezeket a szabályokat a humanista Fortius (Joachim Sterck van Ringelberg) *De ratione studii* című művét követve állítja fel.²³ Anthony Grafton szerint Fortius értekezésének egyik legfőbb tulajdonsága, hogy gyakran vicces.²⁴ A mai olvasót valóban sokszor mosolyra fakaszthatják Fortius tanácsai – például amikor arra buzdít, hogy inkább tartsunk előadásokat, mint hogy mások előadását hallgassuk: szerinte ugyanis nincs nehezebb dolog, mint egy órán keresztül más előadására

²¹ APÁCZAI, *i. m.*, 85–87.

²² *Uo.*, 183.

²³ JOACHIM FORTIUS RINGELBERG, *De ratione studii liber vere aureus*, Lugduni Batavorum, Johannes Maire, 1622. A 16. században számos humanista írt olyan útmutatót, amely fiatal emberek számára tartalmazott a tanulmányaikkal kapcsolatos tanácsokat. Erről a humanista pedagógiai irodalomról lásd Bert ROEST, *Rhetoric of Innovation and Recourse to Tradition in Humanist Pedagogical Discourse = Medieval and Renaissance Humanism: Rhetoric, Representation and Reform*, kiad. Stephen GERSH, Bert ROEST, Leiden, Brill, 2003, 115–148.

²⁴ ANTHONY GRAFTON, *Textbooks and the disciplines = Scholarly Knowledge: Textbooks in Early Modern Europe*, kiad. Emidio CAMPI, Genève, Droz, 2008, 11–36, itt: 11–12.

figyelni. A korabeli olvasók azonban minden bizonnyal nagyon is komolyan vették a humanista előírásait: ezt bizonyítja, hogy Comenius sárospataki tartózkodása alatt sajtó alá rendezte a könyv egy újabb kiadását, és hogy Apáczai párbeszéd formában magyarra ültette át a mű legfontosabb tételeit (*Tanács*). A tanulást Fortius olyan heroikus küzdelemként mutatja be, amely szigorú önkontrollt és a világ minden más örömeiről való lemondást követel. Ha valaki sikeres akar lenni a tudományokban, akkor nem aludhat többet, mint amennyi okvetlenül szükséges, és minden percet a tudománynak kell szentelnie, írja sok más tanács mellett.²⁵ Az aszkézis, a lemondás és az önfegyelem szükségességét emelik ki a hadi életből vett párhuzamok, amelyekben többször felbukkan Nagy Sándor alakja is. Az értekezésben ez az életmód nemcsak mint absztrakt eszme, hanem mint a szerző saját életeszmenye jelenik meg, a szerző gyakran saját szokásaira, tapasztalataira is utal.²⁶

Apáczai mind az enciklopédia előszavában, mind *Az iskolák felettébb szükséges voltáról* írt értekezésben bőszégesen merít Fortiusból. Az átvételek esetében nem csupán az olvasóhoz intézett tanácsokról van szó, az idézetek gyakran a szerző személyes álláspontját tükrözik. Érdekes megfigyelni, hogy az enciklopédia előszavában idézett, Julius Caesarról szóló történet a *De ratione studii*-ben is megtalálható.²⁷ Ez a példa Fortiusnál az utazás hasznos voltát taglaló fejezetben szerepel, Apáczai viszont egészen más kontextusba helyezi, és saját életére vonatkoztatja. Az előszó más személyes elemei – Alsted enciklopédiájának lemásolása, illetve annak említése, hogy a szerző már diákként saját mű írásába kezdett – arról tanúskodnak, hogy Apáczai magáévá tette Fortius tanácsait. Az előszó végkövetkeztetése is teljes mértékben megfelel a humanista értekezés szellemének: „Ha nem törekszünk minden igyekezetünkkel arra, hogy az időt hasznosan töltsük, dicsőség nélkül, barmok módjára fogunk kimúlni.”²⁸

Apáczai a Fortius értekezéséből vett idézetek segítségével személyes eszményt fogalmaz meg, amely az e világi aszkézis Max Webertől származó fogalmával

²⁵ Az idő kihasználásáról alkotott ilyenfajta elképzelések elterjedését szemléletesen mutatja az a leírás is, amelyet Rabelais ad a humanista nevelésről a *Gargantua* egy fejezetében (*Hogyan tanította Ponokratész Gargantuát úgy, hogy soha egy perce se vesszen kárba*): François RABELAIS, *Gargantua*, ford. GULYÁS Adrienn, Bp., Osiris, 2015, 106–115.

²⁶ Így például saját gyakorlatként említi, hogy – ébresztőóra hiányában – köveken vagy deszkákon aludt, nehogy az alvás túl hosszúvá nyúljon: „Aut, quod saepe ego itinere feci, sive locis aliis, ubi instrumenta ejusmodi defuere, saxa aut ligna per traversum lateri supposito.” RINGELBERG, *i. m.*, 109.

²⁷ RINGELBERG, *i. m.*, 118; Apáczainál magyarul is: APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Tanács* = APÁCZAI, *i. m.*, 161.

²⁸ APÁCZAI, *i. m.*, 87.

is jellemezhető. A filozófusi élet, tehát a bölcsesség keresését legfőbb célként tekintő élet és a testi aszkézis összekapcsolása – mint azt egy tanulmányában Steven Shapin megmutatta – olyan trópus, amelyet az ókortól a középkoron át a kora újkorig rendszeresen alkalmaztak. Shapin a testtel szemben ellenséges élet trópusát a kora újkorban többek között Boyle, Newton és Henry More írásaiban mutatta ki, miközben utalt arra is, hogy a filozófusok valós életmódja nem minden esetben felelt meg az aszketikus eszménynek. A trópus nem csak filozófusokra alkalmazták, hanem mindazokra, akik egy adott kultúrában a hasznos tudás őrzői vagy létrehozói voltak, legyen szó tudományos, vallásos vagy művészeti tudásról.²⁹

Apácainál ez a trópus nem csak saját életeszményének megfogalmazását szolgálja, hanem a tanulók számára felállított követelményeknek is alapeleme. Az aszketikus eszmény kétségtelenül könnyen összeegyeztethető volt Apáczi (és tanítványai) puritánus elveivel, sőt ez a vallásos meggyőződés minden bizonnyal jelentős mértékben motiválta az eszmény elsajátítását. Az új tudáskonceptiónak a vallásos és aszketikus elvekkel való összekapcsolása ugyanakkor a koncepció legitímálását is elősegíthette.³⁰

5.

Apáczi életéről, személyiségéről sokkal kevesebbet tudnánk, ha egyik diákja nem jellemezte volna nagy szeretettel önéletírásában. Bethlen Miklós visszaemlékezésében az egykori tanár úgy jelenik meg, mint aki nemcsak névlegesen volt doktor, hanem valóságosan is bölcs volt.³¹ Az önéletíró szerint Apáczi tudása meghaladta Bisterfeldét, és ez lehetővé tette számára, hogy kedvezőtlen körülmények között is megvalósítsa elképzeléseit. Mint írja, tanára képes volt a szükségből erényt kovácsolni, s ez nyilvánvalóan a nagy lelkek jellemzője:

Mikor ez a nagy tudós ember lejött az academiákból, az akkori erdélyi szokás szerént Fejérvárott adják kezébe a poëtica classist, melyet is nem

²⁹ Steven SHAPIN, *The Philosopher and the Chicken. On the Dietetics of Disembodied Knowledge = Science Incarnate. Historical Embodiments of Natural Knowledge*, kiad. Christopher LAWRENCE, Steven SHAPIN, Chicago, The University of Chicago Press, 1998, 21–50.

³⁰ A puritán mentalitás és a tudományos teljesítmény közötti viszony megítélésének kérdéséről lásd Steven SHAPIN, *Understanding the Merton Thesis*, Isis, 1988, 594–605.

³¹ BETHLEN Miklós *Önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós Művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 550.

lehetett megvetni az obedientia és szokás szerént, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekének. Bezeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni: fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordítani magyarra a poétákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicodások akkor voltak) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmosságával physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdék a theológiára s filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professzornak és az Apáczinál ordine et professione felsőbb, de tudománnyal infinite alsóbb, rhetoricae et logicae magyar asinus rectoroknak nagy gyalázatjára és bosszúságára.³²

Az egykori diák visszaemlékezésében Apáczi különösen tehetséges, szeretere méltó tudósként jelenik meg, akinek erejét felőrlötte az elmaradott viszonyokkal folytatott küzdelem:

Apácziat azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely őreá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte; [...] A szörnyű tanulás, és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegségé száraz betegségbe, melyben is semmit sem kedveznén az erős lélek az erőtelen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die anni 1659 [...].³³

Apáczi életét és korai halálát Bethlen nemcsak heroikus küzdelemként, de mártírsorsként írja le. A szinte apaként tisztelt tanár sorsa hasonlóságokat is mutat Bethlenével: hiszen az önéletíró saját magát is a köz javáért, a hazáért és Isten házáért küzdő mártírként jellemzi. Bethlen Apáczi-méltatása azt is jelzi, hogy az enciklopédia előszavában körvonalazódó életeszményt legalábbis a kortársak egy része nemcsak elfogadhatónak, de követendőnek tartotta, s hogy ez az életeszmény jól összeegyeztethető volt a puritán értékrenddel.

³² BETHLEN, *i. m.*, 551.

³³ *Uo.*, 555.

6.

A *Magyar Enciklopédia* előszavában, illetve a gyulafehérvéri és a kolozsvári beköszöntő beszédekben a bölcsesség elsajátítása aszketikus-puritán életesménnyel kapcsolódik össze, mely eszmény Fortius művéből vett idézeteken keresztül nyer körvonalat. Nem személytelen tanácsokról van szó, hanem a szerző saját eszményéről, ezért e szövegek egyfajta éntormálást is megvalósítanak. Bethlen visszaemlékezése arra enged következtetni, hogy Apáczai saját életében is követte ezeket a szabályokat. Apáczai írásaiban így a tudományos és pedagógiai program mellett a szerző arca is határozottan kirajzolódik. Ez az utókorra hagyományozott kép a tudományos teljesítmény mellett alapvető szerepet játszott Apáczai hősként való kanonizálásában.

Történeti perspektívában megállapítható, hogy Apáczai a heroizmus azon modelljével, amely műveiben személyes és egyúttal mások által is követendő példaként jelenik meg, legalábbis a magyar kultúrában új, a hős arisztokratikus, a vitézségen alapuló koncepciójától, hőstípust alkotott. Egy nemrég megjelent, a hős és a heroizmus kora újkori és modern alakváltozatairól írt áttekintő tanulmányban Achim Aurnhammer a hőseszmény 19. századi transzformációjáról szólva megállapítja, hogy a heroizmus értelmezése fokozatosan elszakadt a katonai teljesítménytől, s újfajta hőstípusok megjelenését eredményezte: a feltalálót, a művészt, a tudóst vagy a vállalkozót.³⁴ A dicsőségközpontú, a harci tettekre alapozott arisztokratikus hőseszmény érvényességével kapcsolatban azonban már a 17. század második felében kételyek merültek fel, s alternatív embereszmények is megfogalmazódtak. Az udvari ember viselkedését előíró szabályokban már az okosság, s nem a fizikai erő, ügyesség, bátorság a meghatározó. Az arisztokratikus vitézi eszmény és az udvariság feszültsége például Gyöngyösi műveiben figyelhető meg.³⁵ Apáczai példája azt mutatja, hogy a heroizmus a 17. században sem csak a vitézi etikában jelentkezett, s hogy a tudós mint hős alakja már jóval a 19. század előtt megfogalmazódott. Apáczai Csere, aki saját tevékenységét Zrínyivel közel egy időben fejtette ki, műveiben olyan hőseszményt

34 Achim AURNHAMMER, *Das Heroische in der neueren kulturhistorischen Forschung: Ein kritischer Bericht. Einzelfiguren und Heldentypen*, H-Soz-Kult, 2015., <http://www.hsozkult.de/literaturereview/id/forschungsberichte-2216> (2017. 09. 15.)

35 LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 180–208. Hasonló jelenségek figyelhetők meg Corneille drámáiban is, erről lásd Andreas KABLITZ, *Corneilles Theatrum gloriae: Paradoxien der Ehre und tragische Kasuistik („Le Cid” – „Horace” – „Cinna”)* = *Diskurse des Barock*, kiad. Joachim KÜPPER, Friedrich WOLFFZETTEL, München, Fink, 2000, 491–552.

körvonalazott, amelyben a hősiesség a bölcsesség és az aszkézis fogalmával kapcsolódik össze, s nem a harcmezőn a nagy tettek, a bátorság által megszerezhető dicsőségen, hanem a tudásnak szorgalom, kitartás és a test megvetése által való megszerzésén alapul.³⁶

Az aszketikus bölcs alakja, amely a magyar gondolkodó írásaiban is körvonalazódik, a modern korban alapvetően elvesztette érvényességét; a világi élet nyújtotta örömeinek megvetése a jelenkor embere számára többnyire nem vonzó eszmény. Az aszketikus filozófus helyét az igazság őrzőjének szerepében a szakértő vette át:

Úgy tűnik, a késő modern kultúra nagyszabású kísérletet folytat annak bizonyítására, hogy a dolgok elrendezhetőek a tudás szakrális koncepciója nélkül is, és így annak feltételezése nélkül, hogy akik az igazságot létrehozzák és őrzik, eltérő módon lennének megalkotva, vagy eltérő módon élnének, mint bármely más ember.³⁷

Az aszketikus élet eszménye mellett a vallásos, illetve teológiai elemek hangsúlyos jelenléte is Apáczai tudásról alkotott elképzeléseinek moderntől eltérő voltát jelzi. Az életvilágbeli problémákhoz közelebbi oktatás megvalósítására való törekvés, és az a célkitűzés, hogy minél többen részesüljenek színvonalas oktatásban, ugyanakkor a modern kor alapvető eszméit előlegezi. Apáczainak az utókorban tapasztalható tisztelete munkássága utóbbi aspektusán alapul, tehát azon, hogy törekvései a felvilágosult gondolkodás perspektívájából is méltányolhatóak voltak.³⁸

Népszerűségéhez az is hozzájárulhatott, hogy sorsa olyan vonásokat mutat, amelyek a magyarországi lakosság önképét hosszú időn keresztül meghatározták. Apáczai programjának egyik kiinduló tétele volt, hogy szűkebb hazája a művelődés, a tudományok területén elmaradott a nyugati országokhoz képest. Ezt

36 Klaniczay Tibor az 1960-as évek nemzetközi barokk-szakirodalmára reflektálva szükségét érezte annak, hogy külön tanulmányban mutasson rá: az elbizonytalanodás-érzésből fakadó metafizikus érdeklődés és a hedonisztikus tendenciák mellett a heroizmus is szerves részét képezi a barokk irodalomnak. *A heroikus és küzdő magatartás a barokk költészetben* szerzője ezen eszmény legfőbb képviselőjeként a *Szigeti veszedelem* által megtestesített militáns attitűdöt nevezte meg, s célja elsősorban annak demonstrálása volt, hogy Zrínyi eposza az európai barokk irodalom szerves részét képezi. KLANICZAY Tibor, *A heroikus és küzdő magatartás a barokk költészetben* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 337–352.

37 SHAPIN, *The Philosopher...*, i. m., 45.

38 Apáczai modern kori recepciójáról lásd BÁN, i. m., 557–559.

az először Apáczai által megfogalmazott tétel a 19. és a 20. század gondolkodói körében is gyakran megfogalmazódott, s az észlelt különbség megszüntetését célzó erőfeszítések forrásává vált. A kelet-közép-európai régió egyik jellemzője éppen az, hogy lakosainak nagy része úgy látja, rosszabbul él, mint ahogy élhetne vagy élnie kellene. Apáczai programjának heroizmusa ilyen értelemben a periféria jellegzetessége.

VERÓK ATTILA

IRODALMI SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSOK A BRASSÓI ÉRTELMISÉG KÖRÉBEN A 17–18. SZÁZADBAN*

Az alkalmi nyomtatványok tanulságai

Az alkalmi nyomtatványok kutatása egészen napjainkig a magyar irodalomtörténeti vizsgálódások elhanyagolt területének számít. Érzékletesen tanúskodik erről például az a tény is, hogy a műfaj poétikai szempontú faggatása nem jutott el a kanonizáció szintjéig, azaz a nagy irodalomtörténeti összefoglalásokban (az 1960-as évekből származó, de több változatlan utánnyomást megélt „spenót”-ban,¹ a 2007-ben napvilágot látott, háromkötetes magyar irodalomtörténetben² vagy a magyar irodalom történetének 2013-ban megjelent, német nyelvű változatában³) nemhogy az alkalmi irodalmat áttekintő fejezetet, de még ebből a szürke forráscsoportból vett példákat is alig találunk. Különösen igaz ez a kijelentés Erdély magyar és német nyelvű irodalmára.⁴ A 17. és a 18. századból – tehát abból az időszakból, amikor a legtöbb alkalmi költemény keletkezett – származó szövegeket eddig csak kevesen és sporadikusan vizsgáltak hazai szakembereink közül.⁵ (Csak említés szintjén utalok itt például Kecskeméti Gábornak a halotti búcsúztatók szövegeit elemző írásaira⁶ vagy a *Lymbus* és a *Doromb* kötetekben olykor-olykor feltűnő,

* A kutatás támogatója a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete. A tanulmány szerzője a Partiumi Keresztény Egyetem oktatója.

1 *A magyar irodalom története I–VI.*, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964–1966.

2 *A magyar irodalom története I–III.*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 2008.

3 *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung*, hg. Ernő KULCSÁR SZABÓ, Berlin–Boston, De Gruyter, 2013.

4 Még a szász irodalom történetének legfrissebb, vázlatos áttekintésében sem találkozunk a barokk és a felvilágosodás korából származó alkalmi költeményekkel (vö. CZIRÁKI Zsuzsanna, *Az erdélyi szászok története – erdélyi szász irodalomtörténet*, Kozármisleny, Imedias, 2006).

5 A 19. század végén és a 20. század elején néhány, a későbbiekben idézett erdélyi szász történész és irodalmár kézbe vett egy-egy alkalmi költeményt, de ezek a vizsgálódások a jelenleg rendelkezésünkre álló dokumentummennyiségnek csak elenyésző részét képezték, és nem adtak még csak közelítő képet sem a megmaradt primer forrásanyagról.

6 Áttekintő jelleggel lásd *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, a szöveget gond. és a jegyzeteket írta KECSKEMÉTI Gábor; a bevezetőt írta KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.